

ДІАЛЕКТНА СВОЄРІДНІСТЬ ЛЕКСИКИ ПОЛТАВСЬКИХ ГОВОРІВ В “ЕНЕЇДИ” І. КОТЛЯРЕВСЬКОГО

З іменем І. Котляревського пов'язаний початок української лексикографії, об'єктом якої виступає нова українська літературна мова „Енеїди”. Укладений до поеми “Словарь малороссийских слов...” став першим диференційним українсько-російським реєстром літературної лексики. Не вся специфічна українська лексика “Енеїди” увійшла до словника, і в цьому вбачав його основний недолік П.Й.Горецький. До того ж з-поміж понад тисячі слів діалектний складник є винятком, а серед незареєстрованих у словнику одиниць є також і діалектні. Підставою для такого твердження є зіставлення діалектних елементів в “Енеїди” з характеристикою лексичних одиниць, властивих мовленню населення тогочасної Полтавщини, уміщеній у праці В.Ващенка “З історії та географії діалектних слів”.

Загальновідомо, що ґрунтовним дослідженням полтавського діалектного ареалу українське мовознавство завдячує В.Ващенкові. Неоцінним є його внесок в історію вітчизняного словникарства. Усебічний аналіз полтавської говірки дозволив мовознавцю дійти висновку, що саме вона лежить в основі лінгвопрактики І.Котляревського, і це природно. Як стверджує В.Ващенко, “художні твори Котляревського безпосередньо живої мови не фіксують. Тут наявна своєрідна система літературної норми. Але в ній, безперечно, знайшли своє відображення явища полтавських говорів у натуральному своєму вигляді” [2, с. 26].

Для нас становить особливий інтерес, по-перше, які саме діалектні слова вважав за потрібне пояснити читачеві І.Котляревський, тобто зміст суто діалектного складника словника до “Енеїди”, по-друге, які діалектизми полтавського масиву, використані І.Котляревським у поемі, привернули увагу В.Ващенка. Отже, діалектизми “Енеїди” у тлумаченні І.Котляревського та лінгво-географічному коментарі В.Ващенка стануть предметом аналізу пропонованої статті.

У матеріалах до вивчення говорів середньої та нижньої Наддніпрянщини В. Ващенко наводить використані в “Енеїди” діалектні одиниці: *веремія, віскривий (завіскритись), гирявий, дерга, жеретія, зводні, зикратий, кабиця, каламайка, коливо, копистка, кульбака, лотоки, малахай, мандрика, мацапура, ночви, пахолок, пащукуха, потапці, прасунок, ричка, ускромити, фуркало, чаплія, шульга, яритися* [1].

У словнику до “Енеїди” І.Котляревського відображено 15. Наприклад такі.

Веремія – *колоброд, метушня, буря*. Зі значенням – крик, галас фіксує це слово В.Ващенко. У такому ж контексті вжите воно І.Котляревським:

Хто мав к чому яку кебету,

Такого той шукав бенкету,

*Всі **веремію** підняли* [5, с. 42].

Але воно зустрічається також зі значенням розбурханої погоди:

Пустіть лиш з неба веремію

І покажіте чудасію,

А я вам піднесу ралець [5, с. 36].

Гирявий – низько обстрижений. Тут – лайливе слово. В одному з ранніх списків “Енеїди”(1794) – Болховітіновському – це слово пояснювалось так: “Гирявими називають в домах малолетних мальчиків и девочек, неопрятных, запачканных, и у коих всегда опалены головы от топки печей или от паршей обриту или острижены”. У тлумаченні В.Ващенко, гирявий – людина з рідким волоссям на голові або в бороді (зневажл.), щербатий, надбитий, миршавий, з хибами. *Він такий гирявий удався, що гидко й глянути* (с. Тахтаулове Полтавської області).

В “Енеїді” відображено форми гиря та гирявий:

1. *Він, взявши торбу, тягу дав;*

Забравши деяких троянців,

Осмалених, як гиря, ланців,

П'ятами з Трої наживав [5, с. 7].

2. *Живі сюди примандровали,*

Бач, гиряві, чого хочуть [5, с.53].

Дерга – товста, груба тканина. Тут – жіночий вовняний одяг, який носили старі жінки замість плахти. Від плахти дерга відрізнялась чорним кольором. Аналогічне тлумачення подано у В. Ващенко: дерга (джерга) – груба, не квітчаста запаска, плахта. *Мати моя давно вже перестала носити свою дергу* (с. Лука Лохвицького району Полтавської області). З полтавських говорів це слово з таким же значенням увійшло до “Енеїди”:

Злякавсь, к Сивілли прихилився,

Хватавсь за дергу і туливсь,

Мов од kota в коморі миш [5, с. 51].

Жеретія – казкова змія, що лазила по деревах. У полтавських говорах вживається зі значенням змія, переносно – ненажерлива людина. *Він їсть, ніколи не наїдається, як жеретія* (с. Сухорабівка Решетилівського району Полтавської області). Етимологічні основи слова зрозумілі, оскільки як формальний, так і семантичний зв'язок зі словом жерти прозорий. Саме з полтавських говорів потрапило це слово, на думку В.Ващенко, до “Енеїди” І.Котляревського:

Поодаць був малий Телешик,

Він плакав і лигав кулешик,

До його кралася змія

Крилатая, з сім'ю главами,

З хвостом в верстуву, страшна, з рогами,

А звалася Жеретія [5, с. 103].

Зикратий – білобокий у І.Котляревського. Інше тлумачення у В.Ващенко: витрішкуватий. *У двір зайшов такий зикратий чоловік, що я аж злякався* (с. Литвяки Лубенського району Полтавської області). В “Енеїді” слово вживається у таких контекстах:

1. *Два корпуси докупи звівши,*

*А на зикратого сам сівши,
На штурм їх не веде, а мчить [5, с. 104].*

2. *Турн, в міру к валу приступивши,
Скрізь на зикратому гасав [5, с. 105].*

3. *Оставишсь, Турн один маячив,
Нікого вкруг себе не бачив,
Стьогнув зикратого хлистом [5, с. 107].*

Кабиця – малоросійське снадоб'є для варення пици. Літня піч надворі для готування їжі. В.Ващенко пояснює значення слова так: ямка, в якій влаштовують кухонний казан на відкритому повітрі. У **кабиці** вже розіклали вогонь, будемо варити снідати (с. Литвяки Лубенського району Полтавської області). У Котляревського:

*Онучі інші полоскали,
Другії лежа розмовляли,
А хто прудився у кабиць [5, с. 129].*

Кульбака – сідло. В “Енеїді” вживається з тим же значенням:

1. *Камерта висадив з кульбаки,
Ансула в ад послав по раки [5, с. 134].*

2. *В огонь шпурляли різну зброю,
Одежу, обув дорожю,
Шаблі, ладунки, келети,
Шапки, свитки, кульбаки, троки,
Онучі, постолі, волоки [5, с. 141].*

Малахай – плет'є. У В.Ващенка: батіг, товста палиця. З таким значення слово вживається в “Енеїді”:

*Служить вам рад малахаями,
Різками, кнуттям і киями,
Щоб жар воєнний потушить [5, с. 86].*

Мандрики – сирні лепішки. В.Ващенко уточнює, що такий книш чи блин з борошна або сиру готують у Петрів день. В “Енеїду” слово, безперечно, потрапило з живого мовлення Полтавщини:

*Ковбас десятків з три Латину,
Лавинії к Петру мандрик [5, с. 83].*

Прасунок лихий – злая немочь, турбота, скорбота – у словнику І.Котляревського. У В.Ващенка: прасунок – якась неприємність, лихий випадок. Щоб тебе **прасунок** спіткав, такого нахабу (с. Литвяки Лубенського району Полтавської області). В “Енеїді” слово вживається з тим же значенням:

1. *Для бою їх спіткав прасунок,
Пішли к Енею на вербунок;
Були ж обидва земляки [5, с. 109].*

2. *Возьми на плечі з хлібом клунок;
Нехай йому лихий прасунок,
Як голодом нам помирать [5, с. 48].*

Ричка – коровниця. Тотожне значення подає В. Ващенко: корівниця, доярка. Вона у нас в селі найкраща **ричка**, у неї корова дає багато

молока (с. Тахтаулове Полтавського району Полтавської області). У І.Котляревського:

*З рублем там прачка храбривала,
З дійницею ричка наступала [5, с. 84].*

Фуркало (фуркальце) – фуру, частина жіночого одягу. Таке значення, зафіксоване у словнику до “Енеїди” І.Котляревського, як стверджує В.Ващенко, слід розглядати тільки в омонімічному зв’язку до основного:

*Дочка Лавися чепуруха
В німецькім **фуркальці** була [5, с. 76].*

Основне ж значення слова – цяцька, саморобна іграшка для дітей. Походження його легко виявляється з назв рухів, властивих цій іграшці, та звуків, які вона відтворює своїми рухами. Невипадково, що в живих говорах це слово зареєстровано ще й в такому варіанті: гуркальце. Інше значення слова, утім у цьому ж формально-семантичному комплексі, зустрічаємо в тексті “Енеїди”: бігати, блукати, поспішати, метушитись.

*Тепер їй, бачу, не до соли,
Уже підтикавши десь поли,
Фурицює добре навісна.
Коли сама з ким не ночує,
То для когось уже свашкує,
Для сього тяжко поспішна [5, с. 36].*

Чаплія – пристрій, яким витягують (чіпляють) сковороду з печі, вид кочерги. У словнику І.Котляревського таке тлумачення: чаплія – сковородник. В “Енеїді” слово з таким же значенням:

*За нею челядь покотила,
Схвативши хто що запопав:
Кухарка **чаплію** вхопила,
Лакей тарілками шпурляв [5, с. 84].*

Шульга – лівша (на думку В.Ващенка, слово поширене тільки в полтавських говорах), тут – лівою ногою:

*Тоді ну військо муштровати,
Учить мушкетний артикул,
Вперед як ногу викидати,
Ушкварить як на калавур.
Коли пішком – то марш **шульгою**,
Коли верхом – гляди ж, правою [5, с. 89].*

До переліку слів, що не знайшли пояснення в словнику І.Котляревського, утім відображені у В.Ващенка, увійшли зокрема такі: *віскривий (завіскритись)*, *зводні*, *каламайка*, *коливо*, *копистка*, *лотоки*, *ночки*, *пахолок*, *пащикуха*, *потанці*, *ускромити*, *яритися*. Звернімося до матеріалів його праці „З історії та географії діалектних слів”, словникові статті якої проілюстровані цитатами з “Енеїди”, як-от:

Віскривий (завіскритись) – сопливий, неохайний. **Віскривий** у тебе син, усе в нього з носа щось виглядає (с. Мала Решетилівка Великобагачанського району Полтавської області). *Причепури* свою дитину, *дивись* як вона

завіскрилась (с. Абазівка Полтавського району Полтавської області). З таким же значенням увійшло слово у поему І.Котляревського:

*Прийшла Венера, іскривившись,
Заплакавшись і **завіскрившись** [5, с. 9].*

Зводні – брехні, поговір. Ніхто вже тебе не слухає, бо ти **зводні** по селу розпускаєш (с. Сухорабівка Решетилівського району Полтавської області). У І.Котляревського це слово взято з живих говорів:

*Чрез ваші **зводні**, женихання,
Не маю я ушанування [5, с. 124].*

Каламайка – вид одягу. Марина знову одягла свою **каламайку** (с. Кустолове Новосанжарського району Полтавської області). У І.Котляревського вживається із значенням певного гатунку матерії:

*Потім умився і убрався,
Як парубійка до дівок.
Йому Дідона підослала,
Що од покійника украла:
Штани і пару чобіток,
Сорочку і каптан з китайки,
І шапку, пояс з **каламайки**,
І чорний шовковий платок [5, с. 14].*

Отже, у полтавських говорах сформувалось ще одне значення цього слова – назва одягу, виготовленого з каламайки. Це – здобуток місцевого живого мовлення.

Коливо – так називають рисову або ячну кашу з солодкою підливою, що готується в пам'ять померлого. У І.Котляревського:

*Зробити поминки я хочу,
Поставити обід старцям –*

.....
І зараз миттю всі пустились

.....
*І **коливо** з куті зробили,
Сита із меду наситили [5, с. 27].*

Копистка – мішалка, дерев'яна дощечка для вимішування тіста та інших страв. В “Енеїді”:

*Соснові **копистки** стругали
І до боків поначіпляли
На валяних вірьовочках [5, с. 88].*

Лотоки – канава, якою пропускається вода, пристрій для стікання води, потоки, струмені води. А вода **в лотоках** аж шумує (с. Сухорабівка Решетилівського району Полтавської області). У І.Котляревського:

*А військо – **в лотоках** як води
Ревуть, все дном наверх вертять [5, с. 78].*

Ночви – корито для прання білизни та для інших господарських потреб. В “Енеїді”:

А бомб-то з глини наліпили,

*А слив солоних – для картеч;
Для щитів **ночви** припасали
І дна із діжок вибивали [5, с. 88].*

Пахолок – хлопчак, учень жебрака, помічник, підспівувач, пасинок тощо. Він знову прийшов зі своїм **пахолком** у наше село та й ходить по хатах (с. Решетилівка Полтавської області). У І.Котляревського з таким же значенням:

*Сівілі се не показалось,
Що так **пахолок** застоявсь,
Що дитятко так розбрехалось,
Уже і о світі не знавсь [5, с. 61].*

Пащукуха (пащукувати) – вести непотрібні розмови, багато розмовляти. Вона така **пащукуха**, що й не переслухаєш. Ти **пащекувала** б цілий день, а робота хай стоїть (Зіньків Полтавської області). Імовірно, що етимологія слова проста: похідне від паща. У поемі уобразилене це значення:

- 1. Мовчать! Прескверна **пащекуха!** –
Юнона злобно порощить. –
Фіндюрко, ящірко, брехуха [5, с. 126]!*
- 2. Жінки! Коли б ви більше їли,
А мені **пащиковать** уміли,
Були б в раю ви за сіє [5, с. 89].*

Потанці – їжа, що готується з сухарів або з накришеного хліба і мається олією. Беріть, діти, **потанці** та їжте, бо більше нічого немає (с. Орданівка Диканського району Полтавської області). У І.Котляревського:

*І послі б з мирною душею
Лигав **потанці** і книші [5, с. 144].*

Ускромити – втихомирити, заспокоїти. Цілий день плаче дитина. І чим **ускромити** її (с. Говтва Козельщинського району Полтавської області). У поемі:

*Він думав, мислив, умудрявся
(Бо сам за всіх і одвічав),
Як Турна-ворога побити,
Царя Латина **ускромити**
І успокоїти народ [5, с. 129].*

Яритися – червоніти, сердитись, палати вогнем. Вона довго **ярилась** та вся мінялась, так їй було погано (с. Зінці Полтавської області). У такому ж вигляді, як за значенням, так і за формою, слово виступає в “Енеїді”:

- 1. Зробився Турн наш бісноватим,
Реве як ранений кабан;
Таса. Финтить своїм зикратим;
Що ваш против його Полкан!
Простенько к Палланту мчитьсь,
Зубами скреготить, **яриться** [5, с. 132].*
- 2. Зробився Тур несамовитий,
Ярився, лютував неситий [5, с. 104].*

3. *Вулкан потіє і трудиться.
Всіх лає, б'є, пужа, **яриться** [5, с. 100].*
4. *Скажіть, тоді чи дуже спиться,
Як доля против нас **яриться**
І як для нас фортуна зла [5, с. 94].*
5. *А тут кричать та в труби сурмлять,
Свистять в свистілки, дмуть у роги,
Квилять, брат брата в батька луплять,
В наскок **яряться** вороги [5, с. 116].*
6. *Завзятість всіх опановала,
Тут всякий пінивсь і **яривсь**;
Тут лютість всіми управляла
І всякий до надсаду бивсь [5, с. 118].*
7. *Удачею Турн ободрився,
По всіх усядах смерть носив;
Як кнур свиріпий **роз'ярився**
І без пощади всіх косив [5, с. 121].*
8. *Всі **роз'ярились** через міру.
По-сербськи величали віру,
Хто чим попав, то тим локишив.
Піднявся писк, стогнання, охи.
Враг на врага скакав, мов блохи,
Кусався, гриз, щипав, душив [5, с. 120].*
9. *Сам Турн стоїть ні в сих ні в тих;
Скрізь **ярим** оком окидає [5, с. 130].*
10. *Еней тут добре колобродив
І всіх на чудо потрошив;
Робив він із людей уродів
І щиро всіх насмерть душив.
Паллант був перший раз на битві,
Кричав, жидки як на молитві,
Аркадян к бою підтруняв;
По фрунту бігав, турбовався,
Плигав, вертівся, ухиявся,
Як огир в стаді, **ярував** [5, с. 131].*

В.Ващенко відзначає, що тільки в російських діалектах є форма, яка майже збігається з наявною у полтавських говорах: “**Ярить** кого, разъярять, кипятить, сердить, дразнить, зlobить, приводить в ярость”. Утім у полтавських говорах є форма цього слова і значення, які виходять за межі зафіксованих у лексикографічних працях: наяруватись – нафарбуватись. *Ну й наярувалась же дуже сьогодні ваша дочка* (с. Малий Кобелячок Новосанжарського району Полтавської області). Отже, полтавські говори виявляються оригінальними у вживанні й розвитку форм та значень цього слова. Як бачимо, І.Котляревський використовує слово лише в першому тлумаченні.

Наведені вище матеріали дають змогу твердити, що палітра діалектної української лексики, використаної в “Енеїді”, надзвичайно багата й охоплює різні сфери життя та діяльності людини. Поема розпочинає нову добу в розвитку українського письменства, оскільки разом із живою мовою автор вніс у свій твір “ідею свідомого демократизму” [4, с. 282]. Діалектизми Полтавщини дозволили І.Котляревському створити „широкий малюнок народного життя з його додатними і від’ємними сторонами, з приязним зацікавленням і щирою прихильністю до простолюддя” [там само]. На думку Я.Ф.Головацького, Котляревський “первий умів взбудити у образованих краян своїх любов к родимому нарiччю i любов к народности” [3, с. 191].

Полтавські мотиви в літературній спадщині класика нової української літератури – явище прикметне, адже Муза І.Котляревського вчилася у полтавській школі:

*Ти, Музо, кажуть всі, письменна,
В полтавській школі научена* [5, с. 128].

Згадки про навколишні біля Полтави села – Івашки, Мильці, Пушкарівку, Будища, Горбанівку, козацькі полки – Лубенський, Гадяцький, Полтавський, Шведську могилу красномовно ілюструють полтавські симпатії автора.

Риси полтавської говірки, розлого представлені в “Енеїді”, засвідчують новий етап розвитку української мови на діалектній основі. Справді, ”мовно-літературна практика письменника виростала не на голому ґрунті, а всотувала в себе минуле, орієнтуючись, зрозуміло, на сучасне, котре являло на той час національну цілину” [6, с. 179]. Як справжня енциклопедія народного життя, “Енеїда” залишається не тільки зразком нової української літературної мови, що сформувалася на основі полтавсько-київського діалекту, а й унікальним лінгвокраєзнавчим джерелом дослідження діалектної лексики на широкому тлі мовного життя Полтавщини.

Література

1. Ващенко, В. С. З історії та географії діалектних слів [Текст] / В.С. Ващенко. – Харків : ХДУ, 1962. – 175 с.
2. Ващенко, В. С. Полтавські говори [Текст] / В.С. Ващенко. – Харків : ХДУ, 1957. – 539 с.
3. Іван Котляревський у документах, спогадах, дослідженнях / [упорядкув. А. Залашка]. – К. : Дніпро, 1969. – 631 с.
4. Історія української культури [Текст] / за заг. ред. І. Крип’якевича. – К. : Либідь, 2002 – 656 с.
5. Котляревський, І. П. Енеїда [Текст] / І. П. Котляревський. – Полтава : АСМІ, 2003. – 182 с.
6. Степаненко, М. І. Рідне українське слово [Текст] / М. І. Степаненко. – Полтава : АСМІ, 2005. – 392 с.

